

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.5.19>

POLITYCZNY WPŁYW UKRAIŃSKICH PREZYDENTÓW Ł. KRAWCZUKA, Ł. KUCZMY I W. JUSZCZENKI NA TWORZENIE ZJEDNOCZONEGO KOŚCIOŁA NARODOWEGO

Andrii Kobetiak

kandydat nauk filozoficznych,

docent Katedry Studiów Filozoficzno-Historycznych i Komunikacji Masowej Uniwersytetu Państwowego „Politechnika Żytomierska” (Żytomierz, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0001-6899-0571

kobetiak@meta.ua

Adnotacja. Współczesna sytuacja polityczna w Ukrainie świadczy o głębokim kryzysie w stosunkach w wielu sferach życia publicznego, w tym w stosunkach międzywyznaniowych. Celem artykułu jest podkreślenie problemów politycznego wpływu instytucji prezydencji w okresie narodzin państwowości ukraińskiej i implikowanie tej wiedzy na realia współczesnego społeczeństwa. Kościół prawosławny jest dominującym wyznaniem w Ukrainie, jednak dziś znajduje się w fazie podziału na różne jurysdykcje. Udowodniono, że zjednoczenie podzielonych gałęzi ukraińskiego prawosławia przyczyni się do konsolidacji społeczeństwa ukraińskiego, zwłaszcza w warunkach obecności otwartej agresji zewnętrznej. Ustalono, że to instytucja prezydencji odgrywa niezwykle ważną rolę w polityce państwa w sferze religijnej. W artykule przeanalizowano, że ukraińscy Prezydenci aktywnie uczestniczyli w polityce religijnej państwa i przyczynili się do powstania Zjednoczonego Kościoła Lokalnego. Dlatego ważnym czynnikiem konsolidacji podzielonego społeczeństwa ukraińskiego jest kościół, dlatego polityka państwa w tej dziedzinie powinna być ukierunkowana na wsparcie projektu lokalnego kościoła.

Słowa kluczowe: Kościół, Prezydent, instytucja polityczna, władza państwowa, autokefalia, wpływy polityczne.

THE POLITICAL INFLUENCE OF UKRAINIAN PRESIDENTS L. KRAVCHUK, L. KUCHMA AND V. YUSHCHENKO ON THE FORMATION OF THE UNITED NATIONAL CHURCH

Andrii Kobetiak

Candidate of Philosophical Sciences,

Associate Professor at the Department of Philosophical and Historical Studies and Mass Communications Zhytomyr Polytechnic State University (Zhytomyr, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-6899-0571

kobetiak@meta.ua

Abstract. The current political situation in Ukraine shows a deep crisis in relations in many spheres of social life, including interfaith relations. The purpose of the article is to highlight the problems of the political influence of the institution of the Presidency during the formation of Ukrainian statehood and to apply this knowledge to the realities of modern society. The Orthodox Church is the dominant denomination in Ukraine, but today it is in the stage of division into different jurisdictions. It has been proven that the unification of the divided branches of Ukrainian Orthodoxy will contribute to the consolidation of Ukrainian society, especially in the presence of open external aggression. It was established that the institution of the presidency itself plays an extremely important role in state policy in the religious sphere. The article analyzes that Ukrainian Presidents actively participated in the religious policy of the state and contributed to the formation of the United Local Church. Therefore, the church is an important factor in the consolidation of the divided Ukrainian society, therefore the state policy in this area should be directed to support the project of the Local Church.

Key words: Church, President, political institution, state power, autocephaly, political influence.

ПОЛІТИЧНИЙ ВПЛИВ УКРАЇНСЬКИХ ПРЕЗИДЕНТІВ Л. КРАВЧУКА, Л. КУЧМИ ТА В. ЮЩЕНКО НА ФОРМУВАННЯ ЄДИНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЦЕРКВИ

Андрій Кобетяк

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософсько-історичних студій та масових комунікацій Державного університету «Житомирська політехніка» (Житомир, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-6899-0571

kobetiak@meta.ua

Анотація. Сучасна політична ситуація в Україні свідчить про глибоку кризу у відносинах у багатьох сферах суспільного життя, в тому числі і в міжконфесійних відносинах. Мета статті – висвітлити проблеми політичного

впливу інституту Президентства у період зародження Української державності та імплікувати це знання на реалії сучасного суспільства. Православна церква є домінуючою конфесією в Україні, однак сьогодні перебуває у стадії розділення на різні юрисдикції. Доведено, що об'єднання розділених гілок українського православ'я сприяє консолідації українського суспільства, особливо в умовах наявності відкритої зовнішньої агресії. Встановлено, що саме інститут президенства відіграє винятково важливу роль у державній політиці в релігійній сфері. У статті проаналізовано, що українські Президенти активно брали участь у релігійній політиці держави та сприяли формуванню Єдиної Помісної церкви. Отже, важливим фактором консолідації розділеного українського суспільства є церква, тому державна політика у цій сфері повинна бути направлена на підтримку проєкту Помісної церкви.

Ключові слова. Церква, Президент, політичний інститут, державна влада, автокефалія, політичний вплив.

Вступ. Політична сфера є соціальним простором, який утворюється шляхом впорядкування організованих взаємовідносин між людьми. Забезпечувати стабільність такої організації покладено на політичні інститути, які формувалися впродовж тривалого історичного розвитку і виражали політичні інтереси певних соціальних груп. Особливістю політичних інститутів є їх легітимність. Як інститути державної влади вони є легітимними за походженням діяльність яких регламентується законодавством яке визначає їхні повноваження та функції.

У політичній системі України, одним із видів політичних інститутів, який впливає на сферу державно-релігійних відносин є інститут Президента України. Президент є гарантом державного суверенітету і територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина в Україні, забезпечує національну безпеку держави діючи на захист її національних інтересів. Водночас як Глава держави він має можливість формувати напрямки державної релігійної політики та її реалізації. Зокрема, Президент України зобов'язаний забезпечувати право на свободу совісті і віросповідання та їх дотримання; вносити на розгляд Верховної Ради України законопроекти, які регулюють суспільні відносини у релігійній сфері; наділений правом підготовки і внесення проєктів указів і розпоряджень, які визначають вектор релігійної політики; створення консультативно-дорадчих органів у сфері релігійних питань; Президент України встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними видатних релігійні діячів.

Мета статті полягає у висвітленні трансформаційних процесів інституту президенства та його значенні у сучасній державній політиці у сфері релігії. Всі президенти за історію незалежності України вносили власні законопроекти та провадили оригінальну політику щодо православних церков. Тому, увагу дослідження зосереджено саме на спробах державного регулювання та спроби налагодження міжконфесійних та державно-церковних відносин. Завданням дослідження є спроба напрацювання нового, альтернативного підходу до проблеми впливу та державного регулювання інститутом президенства в Україні державної політики у релігійній сфері.

Методи дослідження. Відсутність розробленої методології та значний політичний інтерес призводить до появи нових теорій і систем державно-церковної взаємодії. Напрацювання нових підходів у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі щодо можливих напрямків гармонізації та синхронізації взаємовідносин між державними і релігійними інститутами, стимулюють необхідність систематизації наявних та нових методологічних напрацювань. Прикметним, на наш погляд, є розмежування методів з досліджуваної тематики на групи які дозволять скласти цілісне розуміння предмету державної релігійної політики та автокефальної проблематики: загальнонаукові, спеціальні та міждисциплінарні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан наукової розробки обраної теми сьогодні неоднозначний. Тисячі виступів, публічних заяв та офіційних листів самих українських Президентів та державних чиновників вищого рангу. Важливо відзначити, що окремі державні лідери, наприклад В. Ющенко та П. Порошенко не приховували приналежності до УПЦ Київського патріархату (ПЦУ). В той час В. Янукович відверто підтримував Московський патріархат. Значною мірою це впливало на державну політику щодо «привілейованої» та «ворогуючих» церков. Звідси констатуємо наявність конфесійно ангажованої літератури та відповідних законопроектів. Дзеркальними до політики держави є позиція провідних українських ієрархів різних конфесій. Полеміка та дебати між ієрархами різних конфесій призводить до перекручування та викривленого трактування давніх канонів та історичної церковної практики. Маємо констатувати, що підписання Томосу для України в черговий раз привернуло увагу ієрархії та світських вчених зі всього світу.

Класична наукова база для обґрунтування проблеми автокефального устрою, канонічної території та державно-церковних взаємин в цілому розкривається у працях відомих вітчизняних дослідників та каноністів І. Власовського, О. Киридона, П. Кралюка, О. Лотоцького, Ю. Мулика-Луцика, О. Сагана, Л. Филипович, Ю. Чорноморця та інших, які неодноразово звертали увагу на проблематику державної влади та її впливу на церковну парадигму. Сюди ж варто віднести вчених зі світовим іменем: В. Асмуса, Д. Бінгема, А. фон Гарнака, Й. Гоффмана, Й. Зізіулеса, І. Ісиченко, Дж. Робертсона, А. Карташева, С. Кесарійського, Н. Мілаша, С. Смірнова, С. Смірнова, К. Скурата, К. Уера, Ф. Успенського та інших.

Про важливість та актуальність обраної теми свідчить низка сучасних дисертаційних досліджень, наприклад, В. Бутинського, М. Гергелюка, А. Дідківського, Є. Заремби. Особливо важливими та ґрунтовними є праці вітчизняного науковця, який є одним із найвідоміших ідеологів української автокефалії у сучасному православ'ї, архімандрита Кирила (Говоруна) (Говорун, 2019).

Відзначимо, що історія державно-церковних взаємин розглядається у значній кількості робіт вітчизняних та зарубіжних учених геополітичного характеру. Прикметно, що значна їх частина покликана визначити місце і роль інституту президенства у формуванні нової незалежної Української православної церкви. Саме

Єдина церква має сприяти у становленні України в новому геополітичному просторі Європи. Зокрема, цій проблематиці присвячена інтегрована колективна монографія вітчизняних вчених за редакцією професора Фелікса Рудича (Рудич, 2002).

Важливим для статті є дослідження О. Балакірева та Ю. Середи, які на основі багатого матеріалу статистичних та соціологічних даних показали відновлення релігійності після розпаду СРСР та роль кожного із українських Президентів у цьому процесі. Згідно результатів дослідження релігійні організації в Україні виявилися розвинутішими як за кількістю, так і за різноманітністю, ніж, наприклад у Росії. Значною мірою це пов'язано із особливою увагою чиновників найвищого рангу до релігійного питання в Україні. У монографії автори висвітлили вплив релігійного фактору на демократизацію, довіру до соціальних інститутів, волонтерську діяльність та охорону навколишнього середовища.

Необхідно засвідчити вагомий науковий, політичний та теологічний аспект актуальності обраної проблеми, а також наявність низки ґрунтовних праць з теми. Однак, сьогодні проблема взаємозв'язку держави і церкви в Україні, можливі моделі їх співпраці та місце у цьому діалозі саме інститут Президентства залишається маловисвітленим та фрагментарним. Відтак, наявність ряду малодосліджених наукових проблем, зокрема обраної, щодо структури і моделей державно-церковної взаємодії та ролі українських президентів у релігійній політиці держави значно актуалізує навколоавтокефальну тематику.

Незважаючи на демократичний принцип відокремленість церкви від держави, Президент України у межах своїх конституційних повноважень має вплив на формування релігійної політики та релігійних процесів в Україні, який, зазвичай, залежить від їх особистого ставлення до релігії та церкви, конфесійної приналежності та стосунками з релігійними лідерами (Саган, 2001: 212).

Діяльність першого Президента України Л.Кравчука торкалася питання реалізації політики у сфері релігійних відносин державної влади та церковних інституцій. Перебуваючи в ЦК Компартії України Л.Кравчук керував ідеологічним напрямком, який поширював атеїстичну пропаганду і всіляко вів боротьбу з релігією. Натомість, політичні події 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. зумовили трансформацію підходів у ставленні до релігії – від боротьби до сприйняття і відродження. За каденцію Л. Кравчука 23 квітня 1991 р. був підписаний Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», який був спрямований на забезпечення права свободи совісті і віросповідання. Політика першого президента у сфері державно-церковних відносин сприяла формуванню нового підходу у виборчій технології за яким релігія розглядалася як інструмент досягнення політичних цілей.

Вперше питання Помісної Православної Церкви пролунало під час президентської компанії 1991 р. на Всеукраїнському міжрелігійному форумі, який проходив з ініціативи Л. Кравчука. Кандидат на президентський пост звернувся до представників релігійних організацій з необхідністю побудови незалежної церкви, яка функціонувала у незалежній Україні. Однак у президентській програмі Л. Кравчука це питання не підіймалося зумовлюючи формування спекулятивних тенденцій політиків у сфері релігії. У результаті Президент України опинився в умовах існування двох паралельних православних церковних структур, які відроджувалися та наявним конфліктом між православними і греко-католиками, спричинений політизацією релігії.

Ідея створення незалежної Української православної церкви, яка була б наближеною до влади не полишала Л. Кравчука впродовж тривалого часу. Він особисто звертався до Московського патріарха Алексія II з проханням надання автокефалії Українській православній церкві, однак Росія всіляко намагалася втримати у власному силовому полі церковний Київ. Створювався шалений тиск на проукраїнську ієрархію. Архієрейський собор РПЦ заблокував розгляд звернення Л. Кравчука як втручання у церковні справи, натомість змушує Філарета дати обіцянку про зречення митрополичої кафедри (Philip (Saliba), 2008). Харківський собор проходив без участі митрополита Філарета, що призвело до обрання нового предстоятеля УПЦ МП – митрополита Володимира (Сабодана). Між Л.Кравчуком і новим Предстоятелем Української православної церкви відносини поступово налагодилися через проукраїнську позицію останнього: «Я не можу висунути звинувачення Володимиру, що він проводить антиукраїнську політику. У жодному разі». Проте Президент України негативно ставився до візитів Глави Російської православної церкви патріарха Кирила та російських церковних діячів до митрополита Володимира, вбачаючи загрозу державному суверенітету: «їх мета формування єдиного духовного простору та відродження святої Київської Русі де провідними будуть Росія та Російська православна церква. Вони приїжджають, щоб створити в Україні повноцінну московську митрополію» (Документи Собору, 2016).

Релігійну політику Президента України Л.Кравчука оцінюють недвозначно. З одного боку він сприяв процесам релігійного відродження, побудові відносин держави і церкви, прагненням створення єдиної Помісної православної церкви. Багато цих процесів містило політичну складову і було спрямовано як на розв'язання релігійних проблем, так і на підвищення його власного авторитету в релігійних колах. Натомість безпринципність Кравчука призвела до фіаско у становленні Української помісної православної Церкви, припиненню міжцерковного протистояння, повноцінному забезпеченню право на свободу совісті і віросповідання (Sanderson, 2005: 199).

Релігійній політиці в Україні за президентства Л. Кучми приділялася значна увага. У передвиборчих програмах на посаду Президента України 1994 р. Л. Кучма декларував «рівне відношення держави до усіх релігій і конфесій та невтручання органів влади у їх справи» (Кирило (Говорун), 2019: 121). Зауважимо, що на відмінну від свого попередника Л. Кравчука, Кучма надав електорату детальний план розбудови державно-церковних

відносин, засвідчивши розуміння ролі релігії у політичній сфері. Однак спрямованість політики Президента на гармонізацію відносин з Росією відобразилася на питанні незалежності української церкви. Якщо Л. Кравчук у релігійній політиці орієнтувався на УПЦ КП, натомість Л. Кучма відкрито підтримував УПЦ МП. Президент відкрито демонстрував прихильність до митрополита Володимира (Сабодана), систематично відвідував храми та був присутнім на богослужіннях церкви. Більше того, Л. Кучма нагороджував священнослужителів УПЦ МП державними нагородами та сприяв поверненню культових будівель і майна під юрисдикцію цієї церкви. Подібної політики дотримувалося й найближче оточення Президента, зумовлюючи тенденцію політикуму демонструвати свою релігійну приналежність для дивідендів на наступних виборах.

Публічно підтримка УПЦ МП не завадило Л. Кучмі реалізовувати принцип рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом. Він уперше започаткував традицію участі релігійних діячів в інавгураційних заходах Президента України: «на інавгурацію Президента України запрошуються представники церков і релігійних конфесій... церемонія благословення Президента України настоятелями церков і керівниками релігійних конфесій України у Софійському соборі Національного заповідника «Софія Київська». Однак, послуговуючись положенням Конституції та Законів України про відокремлення церкви від держави у релігійній політиці він не відкидав можливості встановлення партнерських відносин: «консолідацію суспільства, утримання у ньому атмосфери стабільності, порозуміння та злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських ідеалів та цінностей» (Раркова, 2011: 211).

Значну увагу Л. Кучма приділяв питанню єдності та незалежності українського православ'я усвідомлюючи політичну необхідність держави у наявності незалежної церкви: «Існує здається 15 православних держав. І лише Україна та Білорусь немає автокефальної Церкви. Білорусь, зрозуміло. Вона входить до союзної держави з Росією. А Україні сам Бог велів мати свою Помісну Церкву» (Говорун, 2019: 113). Підтримуючи тісні відносини з ієрархами УПЦ МП Л. Кучма сподівався, що це дозволить отримати автокефалію від РПЦ.

Пріоритетним напрямком релігійної політики Президента України В. Ющенко було створення єдиної Помісної Церкви. У своїй передвиборній програмі він особливо увагу акцентував «сприяти єдності народу України, орієнтації суспільства і держави на загальнолюдські цінності, який житиме по Божому і людському закону» (Саган, 2004: 206). У сфері державно-церковних відносин він продовжував розвивати політику Л.Кравчука та Л.Кучми побудовану на партнерських засадах.

Як і попередні президенти В. Ющенко відкрито декларували приналежність і прихильність до УПЦ КП, беручи участь у богослужіннях цієї церкви сприяючи побудові стосунків з патріархом Філаретом, якого називав «духовним провідником». Проте особистісна конфесійна приналежність не завадила президенту вести продуктивний діалог з УПЦ: «ця співпраця в меншій мірі, ніж раніше, залежать від персональних симпатій чи антипатій того чи іншого політика» (Олександр (Драбинко), 2018: 320). Налагодження тісного співпраці В. Ющенко з православними конфесіями були зумовлені спробою подолання церковного розділення та сприяння єдності та незалежності українського православ'я: «я вірю, що великою історичною правдою і справедливістю для України стане утвердження Єдиної Помісної Православної Церкви». Наявність єдиної Помісної Церкви дозволило б В. Ющенко не лише у боротьбі за президентське крісло на другий термін, а й зміцнити українську державність, підвищити її статус на міжнародній арені, утвердити національну ідентичність сприяючи консолідації українського суспільства.

Впродовж свого президентського терміну В. Ющенко намагався ініціювати діалог між УПЦ і УПЦ КП. Він неодноразово звертався до митрополита Володимира, щоб той підтримав його ініціативу. Наприкінці 2006 р. відбулася зустріч президента з ієрархами УПЦ на якій президент представив своє бачення вирішення проблеми. На початку 2007 р. В. Ющенко звернувся з пропозицією до УПЦ створити спільну комісію, яка розробила механізм об'єднання двох юрисдикцій у єдину церковну структуру. Однак у 2009 р. Священний синод УПЦ вирішив поновити переговорний процес з УАПЦ без втручання президента у церковні справи (Гергельюк, 2014: 106).

Таким чином, релігійна політика Президента України В. Ющенко була спрямована на єдності та незалежності українського православ'я. На цьому шляху він значно активізував переговорний процес між церквами для пошуку спільних засад, які б єднали, а не роз'єднували православні конфесії. Однак, політика В. Ющенко не була позбавлена помилок, що не дозволили йому завершити об'єднання церков в помісну структуру. Насамперед, однією з помилок президента була його самоідентифікація з темою помісної церкви, що створило враження про президентський проєкт підготовлений до майбутніх виборів. Крім того, В. Ющенко послідовно намагався будувати помісну церкву враховуючи інтереси УПЦ КП. Такий підхід зумовив підтримку УПЦ КП на президентських виборах саме В. Ющенко, оскільки: «ми керуємося принципами – підтримка державності і підтримка Української Православної Церкви Київського Патріархату... А виходячи з того, що Віктор Андрійович Ющенко, він схильний до підтримки не тільки Київського Патріархату, а підтримки і автокефальної церкви, і української греко-католицької церкви, тобто тих церков, які стоять на позиції української державності. І тому я думаю, що не тільки наша церква, а й греко-католицька церква та інші церкви будуть виходити як раз із цих принципів. Як зазначають політичні експерти, підтримка В. Ющенко УПЦ КП призвела до нехтування самостійністю і самобутністю УАПЦ та ігноруванням реального впливу серед вірян УПЦ. На міжнародній арені В. Ющенко також зазнав дипломатичної поразки, свідченням чого стали результати візиту до Києва патріарха константинопольського Варфоломія: «Не зважаючи на очікування президента, візит Вселенського Патріарха не призвів до входження до складу Константинопольського патріархату незалежних від Москви церковних юрисдикцій України» (Говорун, 2019: 416).

Поряд з цим важливо зазначити, що релігійна політика В. Ющенка мала велике значення для майбутнього об'єднання українського православ'я в єдину Помісну Церкву та отримання нею Томосу. За каденції В. Ющенка відбулося зближення Константинополя та Києва, яке виразилося у щорічних зверненнях патріарха Варфоломія до української нації щодо Голодомору-геноциду та Дня Незалежності (Варфоломій, 2019).

Висновки («Conclusion»). Отже, інститут президентства в цілому є ключовим елементом української політики як всередині країни, так і на міжнародній арені. Перші українські президенти брали вагомий участь у формуванні самої ідеї щодо створення Єдиної національної незалежної православної церкви. Тотальний вплив Московського патріархату призвів до негативних проросійських наративів, особливо на Півдні та Сході країни. Розділеність українського православ'я на різні юрисдикції є вагомим конфліктогенним фактором що роз'єднує молоде несформоване українське суспільство. Маємо констатувати певну непослідовність дії українських державних лідерів. Л. Кучма хоча і говорив про необхідність власної православної церкви, однак не прикладав для цього жодних зусиль. Новий етап боротьби за Вселенське визнання українського православ'я у незалежному статусі розпочав В. Ющенко, однак на той час бажаної мети не було досягнути, а його наступник кардинально змінив вектор державної політики, в тому числі і у релігійній сфері. Таким чином, єдина Помісна церква – це вірний крок на шляху формування нового вітчизняного громадянського суспільства за європейським зразком. Інститут президенства в Україні намагається формувати партнерські відносини з різними конфесіями відповідно до Конституції України й не надаючи переваг та преференцій жодній із релігійних організацій. Такий підхід може стати запорукою успіху у реалізації ефективної державної релігійної політики.

Список використаних джерел:

1. Варфоломій, патріарх. «Я – не «Східний Папа». Інтерв'ю із Константинопольським патріархом Варфоломієм. РІСУ, 28.02.2019. URL: https://risu.ua/ya-ne-shidniy-papa_n96699
2. Гергельок М. Канонічні та еклезіологічні засади автокефального устрою церков у структурі Вселенського православ'я: історичний контекст. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство. Чернівці, 2014. 199 с.
3. Говорун С. Теоретичні засади православної еклезіології у її історичному розвитку. Дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософських наук. Спеціальність 09.00. 14 – богослов'я. К., 2019. 623 с.
4. Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви. Крит, 2016. К. : Відкритий Православний Університет Святої Софії Премудрості, ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2016. 112 с.
5. Кирило (Говорун), архімандрит. Риштування Церкви: вбик постструктуральної еклезіології. Переклад з англ. О. Паканич. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 312 с.
6. Олександр (Драбинко), митрополит. Українська Церква: шлях до автокефалії. До дискусії навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви. Київ : Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 684 с.
7. Рудич Ф., Балабан Р., Дергачов О. Україна у сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: монографія. Міжрегіональна академія управління персоналом, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ : МАУП, 2002. 487с.
8. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ: Світ Знань, 2004. 912 с.
9. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. Київ: Світ Знань, 2001. 256 с.
10. Papkova I. The Orthodox Church and Russian Politics. New York : Oxford University Press, 2011. 265 p.
11. Philip (Saliba), metropolitan. Canon 28 of the 4th Ecumenical Council – Relevant Or Irrelevant Today? : *Talk given at the Conference of the Fellowship of St. Alban and St. Sergius held at St. Vladimir's Seminary, June 4-8, 2008.* URL: <http://www.aoiusa.org/2009/09/canon-28-of-the-4th-ecumenical-council-relevantorirrelevant-today-met-philip-saliba>.
12. Sanderson C. W. Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church. University of Maryland, College Park, 2005. 196 p.

References:

1. Varfolomiy, patriarch. (2019) «YA - ne« Skhidnyy Papa » [“I am not the Eastern Pope.”]. Interv"yu iz Konstanytnopol's'kym patriarkhom Varfolomiyem. RISU. Retrieved from: https://risu.ua/ya-ne-shidniy-papa_n96699. (accessed 15 January 2021). [in Ukrainian].
2. Herheliyuk M. (2014). Kanonichni ta ekleziolohichni zasady avtokefal'noho ustroyu tserkvy u strukturi Vselens'koho pravoslav'ya: istorychnyy kontekst. [Canonical and ecclesiological foundations of the autocephalous organization of churches in the structure of Universal Orthodoxy: historical context]. (PhD dissertation). Chernivtsi. 199 s. [in Ukrainian].
3. Hovorun, S. (2019). Teoretychni zasady pravoslavnoyi ekleziolohiyi u yiyi istorychnomu rozvytku [Theoretical foundations of Orthodox ecclesiology in its historical development]. (Doctor dissertation). Kiev, 623 s. [in Ukrainian].
4. Dokumenty Svyatoho i Velykoho Soboru Pravoslavnoyi Tserkvy. Kryt. (2016). Kiev. 112 s. [in Ukrainian].
5. Kyrylo (Hovorun), arkhimandryt. (2019). Ryshtovannya Tserkvy: vbik post-struktural'noyi ekleziolohiyi [Church scaffolding: towards poststructural ecclesiology]. Kiev, DUKH I LITERA. 312 s. [in Ukrainian].
6. Oleksandr (Drabynko), mytropolyt. (2018). Ukrayins'ka Tserkva: shlyakh do avtokefaliyi. Do dyskusiyi navkolo kanonichnoho statusu, bohosluzhbovoyi movy ta istoriyi Ukrayins'koyi Tserkvy [Ukrainian Church: the path to autocephaly]. – Kiev. DUKH I LITERA. 684 s. [in Ukrainian].
7. Rudych F., Balaban R., Derhachov O. (2002). Ukrayina u suchasnomu heopolitychnomu prostori: teoretychnyy i prykladnyy aspekty: monohrafiya [Ukraine in the modern geopolitical space: theoretical and applied aspects] monograph. Kiev : MAUP. 487 s. [in Ukrainian].

8. Sahan O. (2004). Vselens'ke pravoslav'ya: sut', istoriya, suchasnyy stan [Ecumenical Orthodoxy: essence, history, current state]. Kyiv. 912 s. [in Ukrainian].
9. Sahan O. (2001). Natsional'ni proyavy pravoslav'ya: ukrayins'kyy aspekt [National manifestations of Orthodoxy: the Ukrainian aspect]. Kyiv. 256 s. [in Ukrainian].
10. Papkova I. (2011) The Orthodox Church and Russian Politics. New York: Oxford University Press. 265 s. [in English].
11. Filip (Saliba), mytropolyt. (2008). 28-y kanon IV Vselens'koho soboru – aktual'nyy chy neaktual'nyy s'ohodni?: Vystup na konferentsiyi Brat'stva sv. Olbana i Serhiya, shcho vidbulas' u seminariyi sv. Volodymyra. Retrieved from: <http://www.aoiusa.org/2009/09/canon-28-ho-4-ho-ekumenichnoho-soboru> (accessed 15 January 2021). [in English].
12. Sanderson S. W. (2005). Autocephaly as a function of institutional stability and organizational change in the Eastern orthodox church. University of Maryland, College Park. 196 p. [in English].